

A németellenesség színe és visszája*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.9>

Az 1930-as és 1940-es évek fordulója jelentős átalakulást hozott a magyar közéletben. A zsidótörvények, a második világháború kitörése, a különféle nyilas mozgalmak előretörése és a határrevíziók sora a korábbiaknál élesebben vetett fel megválaszolandó kérdéseket a politikai élet szereplői számára. Ennek a krízishelyzetnek lett eredménye a németellenes fajvédő mozgalom másodvirágzása is. Bartha Ákos legújabb műve három szervezet történetén és tevékenységén keresztül igyekszik feltárni e mozgalom politikai szerepét és ideológiai karakterét.

Bartha korábban Bajcsy-Zsilinszky Endre életútját és – elsősorban tudománypolitikai – emlékezetét, valamint az 1944–1945-ös budapesti fegyveres ellenállást vizsgálta,¹ és ezeken keresztül jutott el e sajátos politikai irányzathoz. Új munkája értékét nemcsak a feldolgozott, rendkívül kiterjedt forrásbázis adja, hanem a választott módszertan is: a lényegében tágabb politikátörténetbe ágyazott szervezet- és mozgalomtörténet. Ezzel a relacionista megközelítéssel sikeresen kerüli el a fogalmi dedukció csapdáit (például a fajvédelem „nemzetvédelemmé” stilizálása, vagy a kétségtelenül meglévő antiszemita világnézet jelenlétének totalizálása), és a fajvédő csoportok eszmei karak-

* BARTHA ÁKOS: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Ludovika Kiadó, Budapest, 2023. 336 p.

¹ BARTHA ÁKOS: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. MTA BTK, Budapest, 2019; UÓ: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021.

terét politikai szövetségkereséseiken, illetve közéleti kulcseseményekhez fűződő viszonyukon keresztül ragadja meg. Ez azért különösen hasznos, mert a régebbi magyar szakirodalom főleg a fasizmus–antifasizmus fogalmi keretében igyekezett értelmezni ezeket a mozgalmakat és ideológiai jelenségeket, miközben azok egyszerre voltak szélsőjobboldali karakterűek, de egyben részt vállaltak a Német Birodalommal szembeni katonai, politikai és ideológiai ellenállásban. Bartha Ákos könyve éppen ennek az ellentmondásnak a megértéséhez nyújt segítséget.

Az utóbbi évtizedben a magyar történetírás, főleg Gyurgyák János, Paksa Rudolf, Paksy Zoltán és Vonyó József jelentős erőfeszítést tett, hogy szakszerűen feldolgozza a két világháború közötti magyar szélsőjobboldal/radikális jobboldal² történetét. A kutatások egyik legfőbb, sokszor visszatérő vitakérdése, hogy mennyiben állt fenn folytonosság a századfordulón körvonalazódni kezdő, de igazán csak 1919 után teret nyerő radikális jobboldal (az agrárius újkonzervativizmus, a fajvédelem, valamint a keresztényszocializmus szélsőségesebb képviselői, például Prohászka, Bangha) és az 1930-as évek nemzetiszocialista típusú mozgalmi (kaszáskeresztesek, nyilasok-hungaristák stb.) között. Bartha könyvét e vitához történő hozzászólásként is értelmezhetjük, mert a németellenes fajvédők jelentős része – bár nem az egésze – a maga sajátos módján nyíltan szembehelyezkedett az újabb típusú szélsőjobboldali mozgalmakkal, elsősorban a Harmadik Birodalom külpolitikai expanziójára válaszul.

A németellenes fajvédelem (re)aktiválódása az 1938-as esztendőhöz kötődik. Az Anschluss, a zsidótörvény, a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés fémjelezte politikai helyzet nyitotta meg az utat a fajvédő mozgalom reneszánsza előtt. Maga a fajvédő ideológia a 19–20. század fordulóján kezdett kibontakozni, majd a világháború és az 1918–1919-es események után vált meghatározóvá. Középpontjában a radikális szuverenizmus, a magyar állam függetlenségének és területi integritásának – Trianont követően: helyreállításának – igénye, és ennek „belpo-

² E két kifejezést Bartha szinonimaként kezeli, és ennek megfelelően használja.

litikai” változata, az etnoprotekcionista célú állami intézkedések követelése volt, eleinte még elsősorban a Magyar Királyság nemzetiségeivel szemben. Az 1910-es években – már a világháború előtt – ez az etnoprotekcionizmus radikalizálódott, nem kis mértékben a „tudományos” fajelmélet(ek) térhódításának hatására: az ellenségkeresés immár nem pusztán a nem magyar etnikai öntudatú lakosságot, hanem a már „asszimilálódott” emberek csoportját is célba vette. Az alapvető fajvédő cél az elsősorban etnikai – és csak keveseknél biológiai – értelemben felfogott „magyar faj” védelme, amelyet – mérsékeltebb formáiban – retorikailag igyekeztek kiterjeszteni az ehhez az etnoprotekcionista programhoz „hűséges” nem magyar eredetű etnikai csoportokra is. (A fogalomtörténeti zavart fokozza, hogy bár ez az ideológia az esetek döntő részében nyíltan antiszemita volt, az 1944 előtti zsidó felekezeti sajtó is gyakran próbálta bizonyítani a magyar zsidóság többségének „törzsökös” és a „magyar fajjal összeforrott” voltát – éppen az antiszemita rágalomokkal és gyűlöletkeléssel szemben.) Az eszmetörténeti kutatás egyik fő nehézségét ebben az esetben éppen a „faj” kifejezés kontextuális értelmezése adja. Politikai és kvázi-társadalomtudományi kategóriaként ezt a fogalmat ugyanis 1945 előtt rendkívül gyakran használták (és nem kizárólag szélsőjobbaldaliak) a nemzet, a nép és az etnikai csoport szinonimájaként, magukat az előbbi fogalmakat sem kelően tisztázva. Viszont éppen a gyakori sokrétű és tisztázatlan használat miatt a „faj” kifejezés pontos jelentése igen szituatív volt. Bartha mozgalom- és szervezettörténeti megközelítése segíthet eligazodni ebben a fogalomtörténeti kérdésben is.

A Bartha Ákos által vizsgált első szervezet az úgynevezett törzsökös magyarok mozgalma. Az irányzat 1938 végén több lépcsőben alakult meg, egymástól is némileg eltérő célokkal és ideológiával, két kulcsfigurája vitéz baráti Huszár Aladár és vitéz Makay Miklós volt. Huszár 1919 óta töltött be fontos pozíciókat az ellenforradalmi rendszerben, főispán volt különböző törvényhatóságok élén. Az 1930-as évek közepén Gömbös Gyula tágabb támogató környezetéhez tartozott, 1932 és 1934 között Budapest főpolgármestere is volt, de épp e tisztségéből adódóan egyre komolyabb nézeteltérései lettek Gömbössel. 1938 novemberében első-

sorban Huszár szervezőmunkájának köszönhetően alakult meg a Törzsökös Magyar Nemzetségek Szövetsége (TMNSZ), amelynek célja a „magyar faj” társadalmi szupremáciájának és „lelki értékeinek” megvédése, a történelmi Magyarország helyreállítása, ugyanakkor a magyar függetlenség és alkotmányosság biztosítása a német birodalmi terjeszkedéssel és ennek hazai ügynökeiként feltüntetett nemzetiszocialista mozgalmakkal szemben. A Szövetség régi magyar nemesi családok („nemzetségek”, például Ocskay, Dessewffy, Fáy, Krúdy, Kállay) tagjait tömörítette, társadalmi háttere ennek megfelelően a középosztály felső rétegéből – és annál is tehetősebbekből – rekrutálódott. És bár a németellenességen túl a magyar parasztság társadalmi emancipációjának célját is hangsúlyozták, a nemesi háttér a nyilasok éles, plebejus szemléletű kritikáját váltotta ki. Részben erre válaszul alakult meg a másik szervezet, a Törzsökös Magyarok Tömörülése/Tábora (TMT), avagy a Sárkányos Mozgalom. Ezt Huszár már Makay Miklóssal, az egykori szociáldemokrata és polgári radikális, később vitézzé avatott közigazdással, az 1938-as első zsidótörvény elleni híres tiltakozás szervezőjével együtt hozta létre. A TMT egy alkalmi asztaltársaságból nőtt ki: Huszár és Makay mellett a kisgazdapárti Nagy Ferenc, a polgári radikális Csécsy Imre, a neokatolikus Horváth Béla és Katona Jenő, a liberális Balla Antal és a konzervatív Ferdinandy Mihály, valamint a népi írók közül Feja Géza, Szabó Zoltán, Szabó Pál, Kodolányi János, Ortutay Gyula és Veres Péter jelent meg az első „törzsökösvacsorán”. A „sárkányos” törzsökösök önmagukat a politikai palettán a Márciusi Front és a Rongyos Gárda között helyezték el. Követelték a radikális földreformot, a választójog szélesítését, munkásbarát adórendszert és szociálpolitikát, a „nemzet- és alkotmányellenes elemek” (vagyis a nyilas mozgalmak) megfékezését, önálló magyar külpolitikát, a parlamentáris keretek és a szabadságjogok biztosítását. A tiszteletre méltó program azonban egy súlyosan antidemokratikus elemet is tartalmazott: az 1938-as zsidótörvény módosítását szerették volna elérni: a „Numerus Hungaricus” szellemében a maximális zsidókvóta *mellé* kívánták az „árják”, vagyis a magyarországi németek részvételének korlátozását a gazdasági és kulturális élet területén a „törzsökös magyarság” érdekében.

A fenti elképzelések a németellenes fajvédő mozgalmon belül mérsékeltnek számító programot és szemléletet jelentettek. A TMT jellege folytán egy-két száz embert összefogó, elsősorban értelmiségi-középosztályi csoportosulás volt. Jelentősége abban állt, hogy e szűkebb közegben egyfajta „törzsökös népfrontot” tudott létrehozni, amely a fajvédőktől a németellenes konzervatívokon és kisgazdákon keresztül a szociáldemokratáig ívelt. A kormánnyal ebben az időszakban együttműködésre törekvő Szeder Ferenc és több szociáldemokrata képviselő ugyanis szintén részt vett a „törzsökösök” megmozdulásaiban. Emellett pedig a törzsökösökhöz kötődik a legelső magyarországi háborúellenes – elsősorban lengyelpárti – demonstráció a Bem-szobornál 1939 szeptemberében – Ságvári Endréék nevezetes akcióját két évvel megelőzve. Mindemellett a törzsökös mozgalom körül kialakult viták hosszabb távú eszmetörténeti következményeként kell számfontartanunk Szabó Zoltán híres *Szellemi Honvédelem* rovatát a *Magyar Nemzetben* – amely egyébként fajvédő háttérű lapként a törzsökösök egyik fontos fóruma volt –, valamint Németh László *Kisebbségben* című esszéjét.

A fentieknél nagyobb múltra visszatekintő fajvédő szervezet volt a Turáni Vadászok Országos Egyesülete (TVOE) és a Rongyos Gárda. A törzsökösöktől eltérően ezek részben kormányzati, részben civil háttérrel rendelkező paramilitáris csoportosulások, amelyek története az 1919-es ellenforradalmi eseményekig nyúlik vissza. A fehérterrorban és az 1921-es nyugat-magyarországi felkelésben „hírnevet” szerzett rongyosok régi vezetői, köztük Prónay Pál és Héjjas Iván 1938 áprilisában gyűltek össze az ellenforradalom egyik ikonikus helyszínén, a Gellért Szállóban. A találkozót még ebben a hónapban a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége (MFOSZ) megalakítása követte, az akkor még semleges külpolitikát helyeslő Imrédy Béla és Kozma Miklós biztatására. A németbarát szélsőjobboldal eleinte örömmel fogadta az egykori fajvédő gárda reaktiválódását. Maguk a régi-új rongyosok a határrevízióra való felkészülés, a társadalom korporatív át-szervezése és „keresztény szemléletű” (át)nevelése, a zsidóellenes intézkedések támogatása jegyében tevékenykedtek. Az MFOSZ

keretében sok korábbi fajvédő szervezet (ÉME, MOVE, Turáni Vadászok stb.) élte másodvirágzását: a kormányzat a vezérkari főnökség közreműködésével tizenkilenc lövészászlóalj felállításához járult hozzá a fajvédő „civiltársadalom” részvételével. Ezeket a határrevíziót támogató diverzánsakciókban vetették be: a magyar–szlovák kis „háborúban”, illetve Kárpátalja elfoglalásakor 1939 tavaszán. (Sőt, fél évvel később, Hitler lengyelországi hadjárata idején lengyelbarát „önkéntesek” részt vettek németellenes harcokban is). Ezekben a cselekményekben – amelyek köré a sajtóban az 1921-es felkelés sajátos újrajátszásának mítoszát kerekítették – a militáns szélsőjobboldal különböző csoportjai még együtt vettek részt. Az idősebb generációt a kormányzat és a kormányzó személye iránti feltétlen hűség és a németekkel szembeni fenntartás jellemezte. A fajvédő önkéntesek főleg tisztviselőkből és más középosztálybeliekből álló közepgenerációját Kozma Miklós „ingadozóként” írta le. A legnépesebb csoport, az elsősorban fővárosi fiatalokat felölelő nemzetiszocialisták számítottak a legfegyelmetlenebbnek és legmegbízhatatlanabbnak.

A rongyosok *Sorakozó* címmel saját hetilapot is működtettek. A változatos tartalommal megjelenő periodika jelentette a németellenes fajvédő mozgalom és a népi írók jobbszárnya közti együttműködés legfőbb keretét is. A germánygyűlölet veteránjának számító és ekkoriban szintén közéleti reneszánszát élő Szabó Dezső mellett Féja Géza, Sinka István, Szabó Pál, Erdélyi József rendszeresen publikált a rongyosok lapjában, a népi íróként nem besorolható Sértő Kálmánnal együtt. Sőt, feltűnt a *Sorakozó* lapjain *A néma forradalom* szerzője, Kovács Imre is, aki a néhai Gömbös Gyula – állítólagos – földreformtervét méltatta. Erdélyi vagy Sértő szereplése is azt mutatja, hogy ebben az időszakban még lehetséges volt egyszerre jelen lenni a németbarát és a németellenes radikális jobboldal köreiből. A nyilasok és fajvédők közti viszony elsőként az 1939-es országgyűlési választásnál éleződött ki. A fajvédő ideológia egyik kulcseleme volt ugyanis az 1919–1920-ban létrejött rendszer és a Horthy Miklós iránti feltétlen hűség. A magyar nemzetiszocialisták által követelt diktatúra bevezetése nem vágott egybe a kormányzói hűség bizonyos „alkotmányosságai” elemeivel. (Az „alkotmányosság és a

parlamentarizmus védelme” ebben az időszakban egyértelműen nyilasellenes deklarációnak számított.)

A bonyhádi körzet választási harcai kapcsán érzékelteti Bartha a szélsőjobboldal különböző frakciói, a kormánypárt és a magyarországi német kisebbség közti bonyolult és ellentmondásos viszonyt. Az 1938 novemberében megalakult Volksbund völgyiségi kulcsfigurája, Mühl Henrik kormánypárti színekben indult az 1939-es választáson. Mühl 1935-ben még ugyanitt kiscgazdapárti képviselőjelölt volt. A rongyosok mindkét választási kampányban megjelentek e kerületben: 1935-ben még az akkor ellenzéki Mühl oldalán, 1939-ben már – a szintén német származású – Klein Antal kiscgazda jelöltet támogatva. 1939-ben Mühl kampánya ellen a rongyosok fizikai atrocitásokkal is éltek, amivel nemcsak országos botrányt keltettek, hanem a különböző német birodalmi lapok (*Völkischer Beobachter*, *Neues Wiener Tagblatt* stb.) haragját is kiváltották. A kormányzat igyekezett csillapítani a kedélyeket, nem mellékesen az eset külpolitikai kockázata miatt is. A németellenes fajvédelem a háború előrehaladtával a Volksbund és a nácibarát politikai erők egyik legfőbb ellenlábásává vált. Ugyanis a németbarát szélsőjobboldal – a zsidóság megítélését kivéve – a fajvédők elképzeléseitől jócskán eltérő etnopolitikai álláspontot képviselt, ahogy azt az 1940 júniusában benyújtott Hubay–Vágó-féle nyilas nemzetiségi javaslat mutatta, amely szerint a magyar államot egyenjogú „népcsoportoknak” kell alkotniuk.

A nemzetiségek iránt „liberális” magatartást tanúsító nemzetiszocialista javaslat(ok) elleni kampányban azonban már nem is annyira a rongyosok vagy a törzsökösök jártak élen, hanem a Bartha monográfiájában tárgyalt harmadik fajvédő szervezet. A Rongyos Gárdához hasonlóan a Turáni Vadászok Országos Egyesületének története is régebbre nyúlik vissza. Az 1926-os országgyűlési választáson ugyanis a radikális jobboldali Fajvédő Párt megsemmisítő vereséget szenvedett, ami hozzájárult ahhoz, hogy a fajvédő mozgalom Bartha szerint sajátos mélyállami struktúraként kezdett működni.³ A „hivatalos” fajvédő szerveze-

³ Ehhez legújabban lásd Pócs Nándor: *Varjúserég. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai*. Kronosz Kiadó, Pécs–Budapest, 2022.

tek (ÉME, MOVE) mellett különböző társadalmi szereplők (polgári lövészegek, alulról szerveződő, fajvédő szellemben működő önszervező és karitatív mozgalmak, fajvédő családpolitikai szellemben működő nőegyletek stb.) kapcsolódtak informális hálózatot alkotva a kormánypárt radikális jobboldali szárnyához, a honvédség tisztikarának és az államapparátusnak meghatározott képviselőihez. A mélyállami struktúra a fajvédőknek egyfelől nagyobb politikai mozgásteret biztosított, másrészt lehetőséget teremtett a fajvédő eszmekör iránt nem (vagy nem teljesen) elkötelezett politikai csoportosulásokkal való együttműködésre. Utóbbi körülmény az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején különösen nagy jelentőségre tett szert.

A TVOE célja az „ősi nemzeti erények”, a „faji összetartozandóság” és az „önzetlenség érzésének” ápolása, illetve a „magyar faj testi fejlődésének” előmozdítása volt. A turánista ideológia már az első világháború előtt két pilléren nyugodott: elsősorban a pánszlávizmussal és a pángermánizmussal szembeni önvédelmi stratégiaként jött létre, ezzel alapozta meg a későbbi fajvédő ideológia radikálisan szuverenista karakterét. Másfelől pedig – imperialisztikus nézetrendszerként – a Kárpát-medence nem magyar nemzetiségei fölötti uralom megőrzését, illetve (az első világháború alatt) a magyar impérium Délkelet-Európára kiterjesztését hirdette. Bartha fontos megállapítása, hogy a turáni vadászok szuverenista-imperialista ideológiája – bár kétségtelenül támaszkodott a Habsburg-ellenes függetlenségi hagyományra – 1938 előtt nem érintkezett a németellenes etnicizmussal. A TVOE németellenes fordulata ugyanakkor paradox módon legitimista tartalommal is telítődött: a szervezet társelnöke a jeles legitimista politikus, diplomata Csekonics Iván lett, a turáni vadászokat pedig a nyilvánosságban nemcsak a Bethlen Istvánhoz kötődő *8 Órai Újság*, hanem a katolikus Központi Sajtóvállalat orgánumaival (*Új Nemzedék*, *Nemzeti Újság*) is rokonszenvedőkről biztosították. Ahogy a németellenes fajvédelemről általában elmondható: a náciellenes aktivitás a turániak esetében sem jelentett gyökeres világnézeti fordulatot. A németbarát szélsőjobboldallal való szembenállás mellett ők is megőrizték és hirdették antiszemita, antiliberális és antimarxista álláspontjukat. Ugyanakkor Bartha

felhívja a figyelmet egy érdekes ideológiai összetevőre is. 1940 nyarán, miután Hitler elfoglalta Franciaországot, a Harmadik Birodalom kontinentális dominanciájának lehetősége az „Új Európa” eszményeként jelent meg a magyar közéletben is. A németbarát szélsőjobboldal ekkor „nyugatos” beszédmódra váltott (felzárkózás a fejlett Európához, ázsiai magyar elmaradottság stb.). A turanizmus ezzel szemben ragaszkodott a magyarság keleti eredetének ideológémájához: a hitleri Németországtól való függetlenség mint a „keleties”, sztyeppei szabadság letéteményese köszönt vissza a fajvédők orgánumaiban és beszédmódjában.⁴

Bartha szerint a kormányzat és a németellenes fajvédelem együttműködésének legfontosabb eredménye az 1944-es fegyveres ellenállás szervezeti kereteinek megteremtése volt. Az általa vizsgált fajvédő szervezetek 1942-től határozottan Kállay Miklós kül- és belpolitikai irányvonalát támogatták. Ehhez kapcsolódva hozták létre a kiegészítő honvéd karhatalmi (KISKA) alakulatokat is. A KISKA feladata elsősorban a belső társadalmi rend fenntartása volt, mindenekelőtt nyilas- és kommunistaellenes céllal, de délvidéki aktivitásuk során a nemzetiségi törekvésekkel – a szerb csetnikekkel – szemben is. Bár a német megszállás után a kollaboráns Sztójay-kormány kinevezése és a nem megfelelő hadihelyzet miatt a felfegyverzett fajvédő csoportok még nem aktivizálódtak, a későbbi nyilasterror idején azonban a fajvédő kapcsolati háló által életre hívott KISKA-alakulatok nem történelmi jelentőségű, de a magyarországi viszonyokhoz képest fontos ellenálló és embermentő tevékenységet fejtettek ki.

Az 1919-es kötődésű radikális jobboldal és az 1930-as években megjelenő nemzetiszocialista mozgalmak közötti különbséget Bartha több tényezőben ragadja meg. A régi típusú fajvédelem bár megmaradt autoritárius, antiszemita,⁵ militarista, antiliberalis és antikommunista, valamint „magyar birodalmi”

⁴ A turanista ideológia hátteréhez: ABLONCZY Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

⁵ Ugyanakkor fontos, hogy zsidóellenes meggyőződésük dacára a tárgyalt fajvédő mozgalmak – nyilván a németellenesség közös platformja okán – a zsidó vallású és származású nagytökések támogatását nemcsak elfogadták, de keresték is.

ideológiájánál, általában elutasította a totális diktatúrát, illetve a hitleri Németország oldalán folytatott háborús részvételt. Míg a nyilasok tömegbázisa a teljes magyar társadalmi spektrumot lefedte, a németellenes fajvédelem támogatói főként középosztályi háttérrel rendelkeztek. Bartha generációs különbséget is feltételez a politikai ellentét mögött: míg az 1880 és 1900 között született fajvédők kezdettől fogva ellenségesen tekintettek a nyilas mozgalmakra, addig a fiatalabb szereplők rendszerint megfordultak valamelyik nyilas párt kötelékében is, mielőtt elköteleződtek volna a „hagyományos” jobboldali radikalizmus mellett. Ezeken felül az ideológiai szerkezet is eltérést mutatott. A fajvédők radikális szuverenizmusát a megtámadottságérzet és a „nemzeti önvédelem” retorikája jellemezte, szemben az alapvetően offenzív és „forradalmi” karakterű németbarát szélsőjobboldallal. Bartha Ákos szerint a fajvédők által tanúsított németellenesség egyszerre volt nemzeti (a magyar állam önállóságát védő) és etnikai (a magyarországi németek vélelmezett „térfoglalása” ellen fellépő), ahogy a világnézeti nemzetiszocializmus-ellenességük is rendkívüli mértékben összekeveredett a nemzeti-etnikai alapú németellenességükkel.

Bartha hangsúlyozza, hogy az 1930-as és 1940-es évek fajvédelmi égisze alatt létrejött különböző alkalmi koalíciók (legitimisták, liberálisok, népiek, szociáldemokraták, illegális kommunisták bevonásával) a geopolitikai válsághelyzet eredményei voltak. Közvetlenül a háború után ezért nem is alkalmaztak felelősségre vonást az ezekben részt vevőkkel szemben.

Bartha Ákos legújabb munkája az alkalmazott történeti leírás sűrűsége és adatgazdagsága folytán a tudományos ismeretterjesztést kevésbé szolgálhatja.⁶ Ugyanakkor épp a feldolgozott forrásbázis kiterjedtsége (sajtó, honvédségi, kormányzati és titkosrendőri jelentések, visszaemlékezések, népbírósi iratok) nélkülözhetetlenné teszi a kötetet a németellenes fajvédő mozgalmak és általában a magyar ellenállási mozgalmak, valamint a magyarországi szélsőjobboldal kutatásában, ahogy hozzájárul

⁶ A 257 oldalnyi törzsszöveget 1679 lábjegyzet kíséri, a legtöbb esetben nem pusztán forrásmegjelölő, hanem magyarázó tartalommal is.

az 1945 előtti magyar radikális jobboldal társadalmi jellegének mélyebb megismeréséhez is. Az újabb kutatások (Bartháét is beleértve) ugyanis arra mutatnak, hogy a szélsőjobboldal nem feltétlen a vármegyei köznemességnek és leszármazottjainak (a „dzsentríknek”) volt a mozgalma, hanem (legalábbis a fajvédők esetében) a polgárosultság viszonylag magas fokán álló középosztályi rétegeket érintett meg. A németellenes fajvédelem története az 1930-as és 1940-es évek fordulóján tehát társadalomtörténeti jelentőséggel is bír: megmutatja a magyar társadalom bizonyos csoportjainak reakcióit a különféle bel- és külpolitikai kihívásokra, válsághelyzetekre. Az etnoprotekcionista logika természetesen gyakran önmagát sodorta újabb és újabb válságokba, ez pedig egy eleve kaotikus korszakban sokszor még kaotikusabb szervezeteket eredményezett. Bartha Ákos könyve ezekbe a politikai-társadalmi helyzetekbe nyújt tanulságos bepillantást.

Hunyadkürti Soma